

Xanımana Əlibəylinin dramaturgiyasında alleqoriya**İlham Ağazadə**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: iahmadova@inbox.ru

Annosasiya. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq dramaturgiyası XX əsrin 60-cı illərindən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə uşaq dramaturgiyasını və teatrını öz pyesləri ilə zənginləşdirən sənətkarlarımızdan biri də Xanımana Əlibəyli olmuşdur. Onun pyesləri uşaq dramaturgiyasını mövzu, məzmun, süjet, personaj, forma və janr baxımından daha da zənginləşdirmiş, yeni nəslin tərbiyəsində əsaslı rol oynamışdır. Xanımana Əlibəylinin pyeslərində də alleqoriya bir bədii ifadə, fikrin təcəssüm tərzii kimi işlənmişdir. Şairə simvolik-rəmzi məzmun daşıyan əsərləri ilə özündən əvvəlki ənənələrin davam və inkişafı olaraq alleqoriyanın yeni, mükəmməl nümunələrini yaratmışdır. Belə əsərlərdən biri 50-ci illərin sonlarında qələmə alınmış "Dovşanın ad günü" poemasının süjeti əsasında yazdığı eyni adlı pyesdir. Pyesdə hər heyvanın öz keyfiyyətləri ilə verilməsi xalq nağıllarından gələn xüsusiyyətdir. Müəllif heyvanları danışdıraraq müühm əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Digər tərəfdən, uşaqlara adları çəkilən heyvanlar, onların xarici görünüşü, yaşayış tərzii, xasiyyəti barədə ilk məlumat verilir.

Açar sözlər: dramaturgiya, uşaq, alleqoriya, pyes, nağıl, tamaşa, dostluq.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.10.2020; qəbul edilib – 28.10.2020

Allegory in the dramaturgy of Hanumana Alibeyli**Ilhama Aghazade**

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: iahmadova@inbox.ru

Abstract. As it is known, the foundations of children's drama in Azerbaijani literature were laid in the early 60s of the XX century. One of the writers who enriched children's drama and theater with his plays in these years was Hanumana Alibeyli. Her plays enriched children's drama in terms of theme, content, subject, character, form and genre, which played a key role in the upbringing of the new generation. In Hanumana's plays, allegory was also used as an artistic expression, an expression of thought. The poetess, with her works with figurative and symbolic content, as a continuation and development of earlier traditions, created new, perfect examples of allegory. One of these works is the play of the same name, written in the late 50s based on the subject of the poem "Rabbit's Birthday". In the play, each animal is described with their characteristic qualities, which comes from folk tales. The author, with the help of talking animals in the play, cultivates moral qualities. On the other hand, children are given primary information about the named animals, their appearance and habits.

Keywords: dramaturgy, child, allegory, play, fairy tale, performance, friendship

Article history: received – 18.10.2020; accepted – 28.10.2020

Giriş / Introduction

Həyatı, ətraf aləmi, dövrü, zamanı dramaturgiyada əks etdirmə digər janrlara nisbətən çətin və mürəkkəbdir. Mirzə Fətəli Axundovdan başlayaraq bütün dramaturqlar bütövlükdə xalq tərbiyəsi, onun həqiqi müəllimi olmağı, xalqın özünü özünə göstərməyi məqsəd kimi görmüşlər. Mütəfəkkirlərin hamısı gözəl bilirdi ki, hər bir səhnə əsəri maariflənmənin ən tərbiyəvi üsuldur. Bu fikirləri uşaq dramaturgiyası haqqında da demək məqbul hesab olunur. Balacalar üçün dram yazan müəlliflərin də əsas qayəsi maariflə, elm öyrətməyə çağırış, milli və dünya dəyərlərindən mütərəqqi cəhətləri, habelə yeni üsullu tərbiyə məsələlərini təbliğ və tərənnüm etmək olmuşdur. Odur ki, akademik İsa Həbibbəyli ölkəmizdə uşaq ədəbiyyatının zəngin ənənələrindən bəhs edərkən istər XX əsrin əvvəllərində, istərsə də sovet dövründə yaradılmış Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrini dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin nadir inciləri kimi səciyyələndirmişdir [6].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq dramaturgiyası XX əsrin 60-cı illərindən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasını və teatrını öz pyesləri ilə zənginləşdirən sənətkarlarımızdan biri də Xanımana Əlibəyli olmuşdur. Xalq yazıçısı Anar Xanımana Əlibəyli Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının klassiki və müasir uşaq dramaturgiyasının banisi adlandırılmışdır. Şairənin 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə çap olunmuş "Əsərləri"nin ikinci cildi ədəbi pyeslərdən ibarətdir. "Dovşanın ad günü", "Cunquş", "Kənd həkimi", "Aycan", "Gözəllər gözəli", "Nişanlı qış", "Ləpələrin nağılı" pyesləri milli uşaq dramaturgiyasının dəyərli nümunələrindəndir. Bu pyeslər uşaq dramaturgiyasını mövzu, məzmun, süjet, personaj, forma və janr baxımından daha da zənginləşdirmiş, yeni nəslin tərbiyəsində əsaslı rol oynamışdır. Poeziyanın gözəl nümunələri ilə yaddaşlarda qalan Xanımana Əlibəyli dramlarını da şeirlə yazıb. Şairə gözəl bilirdi ki, dramın imkanları geniş olduğuna görə burada uşaqların xarakterinə, həyat tərzinə uyğun səciyyəvi cəhətləri aydın şəkildə əks etdirmək mümkündür. Uşaqlar üçün teatrdan, səhnədən həyatı görmək, özünə, ətrafındakı yoldaşlarına konardan baxmaq, gülmək, kədərlənmək, olanları dark etmək daha asandır. Kiçik tamaşaçıların çox sevdiyi və böyük maraqla izlədiyi bu pyeslər uşaqlar üçün sadə, aydın bir dildə təqdim edilmişdir.

"Uşaq ədəbiyyatının praktik imkanları: mətn və onun bədii təsir gücü" adlı məqaləsində ədəbiyyatşünas Elnarə Akimova belə bir fikir irəli sürür: "Ədəbiyyat bütün hallarda insanı yazır, insanla təzələnir. Uşaq ədəbiyyatı da kiçik insanın dünyasını yaratmaq üçün böyük ürək tələb edən sahədir. Bir də böyük istedad!" [2, 5].

Belə böyük ürəyə və istədəda sahib olan Xanımana Əlibəylinin pyesləri yazıldığı dövrdə böyüməkdə olan uşaqların ədəbi zövqünün formalaşmasında müstəsna rol oynayıb. Şairə elə mövzular seçib ki, dövrdən asılı olmayaraq, əsərləri hər zaman müasir səslənir, aktualıqlı ilə diqqət çəkir.

Sənətkarın "Kənd həkimi" pyesindən başqa yuxarıda adlarını sadaladığımız digər əsərlər alleqorik səpkidə qələmə alınıb. Alleqoriya ta qədimdən müxtəlif növ və janrlarda özünü gerçəkləşdirmişdir. Bəzən alleqoriyanı uşaq ədəbiyyatı da hesab edirlər. Alleqorik nağıllar uşğam, manalı olur, konkret həyat faktına əsaslanır. Məlum olduğu kimi, folklorun ən maraqlı janrlarından olan alleqorik nağıllar uşaqların daha çox diqqətini çəkir. Alleqorik nağılların əsas iştirakçıları olan heyvanlar insan kimi danışdırılır, insanlara xas olan xüsusiyyətlər onların üzünə köçürülür. Xanımanın pyeslərində də alleqoriya bir bədii ifadə, fikrin təcəssüm tərzii kimi işlənmişdir. Şairə simvolik-rəmzi məzmun daşıyan əsərləri ilə özündən əvvəlki ənənələrin davam və inkişafı olaraq alleqoriyanın yeni, mükəmməl nümunələrini yaratmışdır. Onun alleqorik əsərlərində uşaqların şüuruna təsir edəcək mühüm problemlər qoyulmuşdur. Hər zaman folkloradan qaynaqlanan Xanımanın pyeslərində də meyvələr, bitkilər, heyvanlar insana xas xüsusiyyətlərini daşıyıcı kimi təqdim olunur. Belə əsərlərdən biri 50-ci illərin sonlarında qələmə alınmış "Dovşanın ad günü" poemasının süjeti əsasında yazdığı eyni adlı pyesdir. Ümumiyyətlə, Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında bir neçə pyes vardır ki, bunlar müəllifin əvvəllər yazıb çap etdiyi poemalarının səhnə variantıdır. Bu da görünür şairənin bir sıra əxlaqi keyfiyyətləri, tərbiyəvi cəhətləri uşaqlara əyani şəkildə göstərmək istəyindən irəli gəlmişdir.

Teatrın insanların, o cümlədən də uşaqların həyatında rolu misilsizdir. Kiçik yaşlıların səhnədən əyani şəkildə izlədikləri hər bir tamaşanın təsir effekti, emosional gücü daha böyük olur. Bu nağıl-pyesdə də eyni adlı poemada olduğu kimi əsas məqsəd uşaqlarda dostluq, birlik, təvazökarlıq, qorxmazlıq kimi nəticə hissələr tərbiyə etmək, düşməne qarşı bənşəmizlik və nifrət, lüvgəliyə, xudbunliyə qarşı nifrət oymağdır. Şairə insana xas olan bir sıra xüsusiyyətləri məharətlə yaratdığı dovşanın, çapışın, quzunun, tülkünün, canavarın, kirpinin, alabaşın simasında səmimi və təbii boyalarla təqdim etməyə nail olmuşdur. Heyvanların simasında dayanıb, bir-birinə kömək etmək, əl tutmaq kimi keyfiyyətlərə yanaşı, tamahkarlıq və xəyanətin mövcud olduğunu da göstərmişdir. Belə ki, kirpinin, alabaşın təmsalında xeyirxahlıq, yoldaşa kömək, tülkünün, canavarın təmsalında yalan, hiylə, tamah və aqgözlük kimi mənfi xüsusiyyətləri vermişdir. İstər müsbət, istərsə də mənfi planda təqdim olunmuş personajların əsər boyu öz fəaliyyəti və nitqi ilə fərdi xarakterini açması, bir növ özü-özünü təqdim etməsi də diqqət çəkicidir. Uşaqlar "Dovşanın ad günü"ndən çox şey öyrənirlər. Belə ki, müəllif heyvanları danışdırmaq kimi maraqlı priyomla mühüm əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Digər tərəfdən, uşaqlara adları çəkilən heyvanlar, onların xarici görünüşü, yaşayış tərzi, xüsusiyyəti barədə ilk məlumat verilir. Xalq nağıllarında çoxlu heyvan surəti vardır. Bunlardan ən çox iştirak edən tülküdür. O, nağıllarımızda dondan-dona girir, müxtəlif hiylə və kələklərlərlərlər. Pyesdə hər heyvanın öz keyfiyyətləri ilə verilməsi xalq nağıllarından gələn xüsusiyyətdir. "Dovşanın ad günü" xalq ədəbiyyatından, nağıllardan qaynaq almışdır. Dramaturqun əsərlərindəki bu cəhətləri nəzərə alan Qara Namazov yazır: "Xanımınan poetik yaradıcılığının əsas mənbələrindən biri şifahi xalq ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsidir. O, xalq yaradıcılığından ustalıqla bəhrələnib. Onun əsərlərində başlıca məqsəd uşaqlara nəticə məna-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqdır" [7, s.334].

Heyvanlar haqqında nağıllarda xalqın həyatı, dünyagörüşü, mübarizəsi, məna-əxlaqi dəyərləri, humanizm duyğuları əksini tapır. Məlum olduğu kimi bu nağılların motivləri yazılı ədəbiyyatda döndə-döndə işlənmiş, yeni məna çalarları qazanmışdır. Almaniyalı pədaqoqların fikirlərinə görə, nağıllara inamın öldüyü gün uşaqların inkişafı dayanacaq. Nağılların təsir gücü o qədər böyükdür ki, hansı mühitdə, dövrdə (elmin, texnikanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bugünkü günümüzdə belə!) yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir uşağın qəlbində dərin iz açır, ona təsir edə bilər. Sadəcə uşaqlarda nağıla maraq yaratmaq lazımdır. Hər bir kiçik yaşlı oxucu nağılları çox sevir və asanlıqla yadda saxlamağı bacır. "Kosmos əsrində uşaqlar üçün kəpənək, cirdən, div, tülkü... haqqında yazmaq lüzumsuzdur qənaətinə gəlmək, ən azı tərbiyə prosesində obyektiv meydan itirmək demək olardı. Çünki uşaq elə özünəməxsus xilqətdir ki, müəyyən yaş dövründə o öz uşaqlığına hökmən yaşamaqlıdır, bu təkrarsız ələmin rəhiyyəsinə məna-əxlaqi qida almaldır. Hansı şəraitdə böyüməsindən, hansı ailədə yaşa dolmasından asılı olmayaraq uşaq həmişə nağıllar dünyasına, heyvanlar, bitkilər, quşlar ələminə hüdudsuz maraq göstərmiş və göstərəcəkdir" [5, s.4].

Hər bir dram əsərində olduğu kimi "Dovşanın ad günü"ndə personajların xarakterinin açılmasında müstəsna bəddi rolə malik "monoloq"larla rastlaşırıq, monoloq tülkünün, canavarın daxili ələmi, psixoloji vəziyyəti daha aydın nəzərə çatdırılır. "Tülkünün nəğməsi" adlanan "monoloq"u da əslində obrazın daxili məzmununu aşkarlamğa yönəldilib:

*Hər kəsədən ehtiyatlıyam,
Qaçmaqda yorğa atlıyam.
Yerim qaranlıq dərdir,
Yediyim beçə, fəradir [4, s.19].*

Göründüyü kimi, tülkü işi dara düşəndə hiyləyə əl atır, özündən güclünün qabağında qul olmağa hazırdır, tək məqsədinə nail olsun. Onun daimi məkanı kimi təqdim olunan "qaranlıq dərə" bəddi əsərlərdə həmişə mənfi işlər görülən yer anlamında verilir. Bu da tülkünün xislətindəki yaramazlıqlara işarədir.

Pyesdə rastlaşdığımız digər monoloq Canavarın dilindən verilib.

*Sakitliklə yox aram,
Yurtcu Canavarım.
Özümdən zəiflərin,
Canı uçun mən varəm.
Köməyimdən duman, çən.
Od yağır gözlerimdən [4, s.32].*

Bu parça canavarın xislətinin açılmasına yardımçı olur. El arasında yayılmış "Qurd dumanlı gün axtır" deyiminin də əks olunduğu bu misralardan canavara məxsus bir sıra keyfiyyətlər uşaqlara bəlli olur. Tülkü öz məqsədindən ötrü canavarın əldir. Süjet xəttinin inkişafı zamanı hər dəfə uşaqların həyəcanla izlədiyi hadisələr bir-birini əvəz edir. Kirpi qorxmazdır, zəiflərə kömək edir, təvəzükarlara qarşı amansızdır, dostluqda sadıqdır. Alabaş dost yolunda canını fəda etməyə hazırdır, təvəzükardır. Heyvanların mübarizəsi pyesdəki konfliktli müəyyənləşdirməyə kömək edir. Göründüyü kimi, həm monoloq, həm də dialoqlar quruluşca, intonasiya etibarilə, tələffüz xarakterinə görə şifahi nitqə uyğun, uşaqların rahat anlayacağı bir dildə verilmişdir. Bütün personajların nitqində mümkün qədər canlı danışq üslubu saxlanılmış, yeri gəldikcə obrazların dilində yer almış alqış, qarğış, atalar sözü və məsəllərdən məqsədə uyğun istifadə pyesin bəddiyyətini, təsir gücünü daha da artırmışdır. Xanımana Əlibəyli pyesdə uşaqların bir sıra milli yemək (plov, piti, dovğa, dolma, qutab, şəkərbura, paxlava) və musiqi alətlərinin adı ("Qaytağı" rəqsi, "Yalı") ilə də tanış edir.

Heyvanlar haqqında olan bu cür bəddi əsərlər, tamaşalar, onların arasında çəkilən çizgi filmləri uşaqların sevimli nümunələrindəndir. "Dovşanın ad günü" janrın tələbinə uyğun olaraq məna-əxlaqi keyfiyyətlərin, əxlaqi dəyərlərin şəra qələbə çalması ilə bitir. Seyfəddin Eyvazov "Dovşanın ad günü"ndən bəhs edərkən haqlı olaraq yazır: "Pyesin janr haqqında danışarkən, ümumiyyətlə, uşaq dramlarının daha çox komik üslubda olan əsərlər olduğuna diqqətli çəkmək lazımdır. Əks təqdirdə, uşaq psixikasına pis təsir edən bəddi əsərlər meydana çıxabilir" [8, s.3].

Şairənin arxivində "Dovşanın ad günü" iki hissəli pyesin müxtəlif illərdə (1965, 1967, 1990) [1] yazılmış üç variantına rast gəldik. 1967-ci ilə ədə nüsxdə qu-qu quşunun nəğməsindən sonra kirpinin sözləri ilə: "Qulaq asın ay uşaqlar./ Ürəyimdə bir nağıl var./ Biri vardır, biri yoxdur./ Bu məşədə dovşan çoxdur..." əna-əxlaqi nağıl formuluna yaxın bir şəkildə başlayır. 1990-cı ilə yazılmış variantda əvvəlki variantlardan fərqli olaraq məşəbəyi, siçan, dələ obrazları da əlavə olunub. Burada gələn qonaqlar (yəni heyvanları) uşaqlara bir-bir məşəbəyi (yeganə insan obrazı) təqdim edir və o biri variantlarda əsərin əvvəlində kirpinin oxuduğu nəğməni məşəbəyi ifa edir, qonaqlar qismində quyun, keçi, qurbağa, meymun, durna, alabaş verilib. Pyesin çap olunmuş variantında isə qu-qu quşunu qarancqış əvəz edir, dovşanın ad günü olduğunu məşədəki heyvanlara o bildirir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz nağıl formula da burada rast gəlmirik.

Dostluq və yoldaşlıq duyğularının tarannum olunduğu bu əsərin Gənc Tamaşaçılar Teatrında ilk nümayişindən bu günədək hər bir təqdimat uğurla keçirilmiş, tamaşa hər dəfə nümayiş olunduğu zaman kiçik yaşlı tamaşaçıya dərin təsir bağışlaya bilmişdir. Belə ki, öən il Xanımana Əlibəylinin 100 illiyi ərəfəsində Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrının nəzdindəki "Oyuq" teatr-studiyasında "Dovşanın ad günü" tamaşasının nümayiş oldu. Əsəri səhnələşdirən studiyanın bəddi rəhbəri Səidə Haqverdiyeva, quruluşçu rejisoru Günay Səttar, quruluşçu rəssam İqbal Əliyev, bəstəkar Əməkdar artist Vəqif Camalzadə, xoreoqrafı Ramiz Qəmbərov, rejisor assistenti Gülnar Malikova idi.

Xanımana Əlibəyli 1962-ci ilə Azərbaycan qadını jurnalına verdiyi müsahibəsində demişdir: "Məni daima bir məsələ çox düşündürür: uzun ömürlü əsərlər yaratmaq. Elə əsərlər ki, bu gün də, sabah da uşaqlarımızın tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilsin" [3, s.8]. Müəllifin arzusunun gerçəkləşdiyi belə əsərlərdən biri də məhz "Dovşanın ad günü"dür.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Salman Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond 438. Siy. №2 sax. vah. № 45.
2. Elnarə Akimova. "Uşaq ədəbiyyatının praktik imkanları: mətn və onun bədii təsir gücü". Ədəbiyyat qəzeti. 2019, 25 dekabr.
3. Xanımına Əlibəyli. Azərbaycan qadını. №2. 1962.
4. Xanımına Əlibəyli. Əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Avrasiya press, 2008.
5. İmamverdi Əbilov. "Kiçiklərin böyük tələbi" məqaləsi. "Kommunist" qəzeti. 27 oktyabr 1971.
6. İsa Həbibbəyli. VI Beynəlxalq Uşaq və Gənclik Ədəbiyyatı simpoziumundakı çıxışından. 18 oktyabr 2019.
7. Qara Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, BDU nəşriyyatı. 2007.
8. Seyfəddin Eyvazov. "Uşaq məhəbbətini qazanmağın çətin yolu". Mədəniyyət qəzeti. 2011, 20 aprel.

Аллегория в драматургии Хануманы Алибейли

Нильхяма Агазаде

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: iahmadova@inbox.ru

Резюме. Как известно, основы детской драматургии в азербайджанской литературе были заложены в начале 60-х годов XX века. Одним из писателей, обогативших детскую драматургию и театр своими пьесами в эти годы, была Ханумана Алибейли. Ее пьесы обогатили детскую драматургию с точки зрения темы, содержания, сюжета, характера, формы и жанра, что сыграло ключевую роль в воспитании нового поколения. В пьесах Хануманы аллегория использовалась также как художественное выражение, выражение мысли. Поэтесса, своими произведениями с образно-символическим содержанием, как продолжение и развитие более ранних традиций, создала новые, совершенные образцы аллегории. Одним из таких произведений является одноименная пьеса, написанная в конце 50-х годов по мотивам сюжета поэмы "День рождения кролика". В пьесе каждое животное описано со свойственными им качествами, что исходит из народных сказок. Автор, с помощью говорящих животных в пьесе, воспитывает моральные качества. С другой стороны, детям дают первичную информацию о названных животных, их внешности и поведении.

Ключевые слова: драматургия, ребенок, аллегория, пьеса, сказка, спектакль, дружба